CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT LİSANS TAMAMLAMA PROGRAMI

(İLİTAM)

İSLAM AHLAK FELSEFESİ DERSİ

XII. ÜNİTE

(GAZZÂLİ'NİN AHLAK ANLAYIŞI II)

DERSİN SORUMLUSU

Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP

Cumhuriyet Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi

İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ÜNİTİDE ELE ALINACAK KONULAR

Gazzâli'nin Ahlak Anlayışı

I. Gazzâli'nin Ahlak Anlayışı

II. Gazzâlî'nin Uzlaştırmacılığının Arka Planı

III. Gazzâlî'nin Ahlak Anlayışında Faziletler ve Reziletler

ÜNİTEKAZANIMLARI

Bu üniteyi tamamladığınızda;

- Gazzâli'nin uzlaştırmacılığının nedenlerini
- Gazzâli'nin İslam Ahlak Anlayışında Faziletler ve Reziletleri öğrenmiş ve kavramış olacaksınız.

I. GAZZÂLİ'NİN AHLAK ANLAYIŞI II

a. GAZZÂLİ'NİN UZLAŞTIRMACI TAVRININ ARKA PLANI

Gazzâli'nin geleneksel dini ahlak, felsefi ahlak ve tasavvufi ahlak arasında bir uzlaştırma çabası içerisinde olduğu vurgulanmıştı. Ona göre felsefi ahlak aslında tasavvuftan beslenmiştir. Gazzâli bu iddiasını doğrudan doğruya ahlak filozoflarının görüşlerinin mahiyetine dayandırmaktadır. Filozofların ilk olarak nefsi konu aldıklarını, onun güçleri, huyları ve kötülükleri üzerinde durduklarını belirtir. Ayrıca onların, nefsin cins ve türleri, nefse ait kötülükler ve bu kötülükleri tedavi etme yöntemleri ile yapılması gerekenleri araştırdıklarını söyler. Gazzâli'ye göre filozoflar bu konularda sufilerden yararlanmışlardır. (Gazzâlî, 1960: 37).

Gazzâli'ye göre sûfi, kendilerini Allah'a veren, sürekli zikirle meşgul olan, nefsani arzularına karşı koyan ve dünya lezzetlerinden yüz çeviren kimselerdir ki böylece Allah'ın yoluna tabi olmuş olanlardır. Nefsin huyları, kısımları ve kötü davranışları hakkında sufilerin söyledikleri filozofumuza göre mücâhede sırasında onlara malum olmuştur. Ona göre filozoflar ise yanlış olan görüşlerini meşrulaştırmak için sufilerin mücahede yoluyla elde ettikleri bu bilgileri alarak kendi görüşlerine katmışlar ve böylelikle halka hoş görünmek istemişlerdir. Zira her çağda olduğu gibi filozofların yaşadığı çağda da kendini Allah'a veren sufi bir grup vardır. Allah hiçbir çağda dünyayı onlardan mahrum bırakmamıştır. (Gazzâlî, 1960: 37).

Gazzâli sûfiler hakkında şunları söylemektedir: "Onlar yeryüzünün manevi büyükleri, temel taşları sayılır. Onların bereketiyle yer yüzündeki halka rahmet yağar. Hz. Peygamber bir hadiste: "Bunların yüzü suyu hürmetine insanlara yağmur yağar, rızık ihsan olunur. Ashabı kehf bunlardan bir cemaat idi" buyurmuştur. Sûfiler, Kur'an'ı kerimin beyanı vechile eski zamanlarda da yaşamışlardır." (Gazzâlî, 1960: 37).

Gazzâli'ye göre peygamber ve sûfilerin görüşlerinin filozoflar tarafından benimsenmesi ve kitaplarına yazılması iki tehlike doğurmuştur. Bunlardan biri filozofların görüşlerini kabul edenler, diğeri ise reddedenlerle ilgilidir. Gazzâli bazı kıt akıllıların filozofların eserlerinde yer alan herhangi bir görüşü doğru olsun yanlış olsun almamak, hatta onu zikretmemek gerektiğine inandıklarını söyler. Zira bu kimseler kıt akıllı olmaları nedeniyle söyleyen kişi bâtıl olunca söylediği de bâtıl olur anlayışı içerisindedirler. O bir Hıristiyan örneğini verir. Hıristiyan "Allah'tan başka ilah yoktur, İsa Allah'ın resûlüdür" dediği zaman kıt akıllı kimse Hıristiyanın bu cümlesi sebebiyle mi yoksa Hz. Muhammed'in

(a.s.) peygamberliğini inkar etmekle mi kâfir olduğunu hesaba katmaksızın “bu Hıristiyan sözüdür” diye söze karşı çıkar. Gazzâli’ye göre bu kimseler kişileri hak ölçüsü ile değil, hakkı kişilere bağlı olarak tanımaktadırlar. Oysa kişi eğer Hz. Ali’nin sözüne uyarsa akıllı davranmış olur. (Gazzâlî, 1960: 38).

Akıllı kimselerin tutumunu yansıtmak üzere Gazzâli Hz. Ali’den şu sözü nakleder: “Hakkı kişilerle tanıma, hakkı tanırsan hak ehlini de tanımış olursun”. Ona göre akıllı kimse, önce hakkın ne olduğunu tanır ve daha sonra kişiye değil söze odaklanarak değerlendirmede bulunur. Söz özünde hak ise kabul eder, hak değilse kabul etmez. Gazzâli daha da öte akıllı kimsenin hakkı doğru yolda bulunmayan insanların sözlerinden çıkarmaya çalışır. Çünkü altının madeni topraktır. Sahte altın satan kalpazanla alış-veriş yapmaktan işini bilen sarraf değil, köylü menedilir. Denize girmekten menedilen de iyi yüzücü değil, yüzme bilmeyenlerdir.

Gazzâli’ye göre bazen bu sözler veya görüşler yalnızca filozofların eserlerinde yer alabilir. Bu durumda da onların akla yatkın, kanıtlanmış ve Kitap ve Sünnet’e uygun olup olmamasına bakılır. Uygun ise karşı çıkılması anlamsızdır. Gazzâli görüşlerini şu sözleriyle sürdürmektedir:

“*Eğer biz bu kapıyı açacak ve yanlış düşünceli birinin aklına geldi diye “gerçek”ten yüz çevirecek olursak, birçok hakikatten vazgeçmemiz gerekir. Ayrıca Kur’ân’daki bir kısım ayetlerden, Peygamber’in hadislerinden, öncekilerle ilgili seleften naklonulan hikâyelerden, hükemâ ve sûfîlerin sözlerinden de vazgeçmemiz icab eder. Çünkü İhvânü’s-Safâ adlı kitabın sahibi kendi görüşlerini desteklemek ve o sayede ahmakların kalbini bâtıl düşüncesine yönlendirmek için kitabında bunlara yer vermiştir. Bu durum, yanlış düşünce sahiplerinin kendi kitaplarında hakka yer vermek sûretiyle onu bizim elimizden çekip almalarına yol açar. Âlimin en aşağı derecesi, tecrübesiz câhilden ayırt edilir olmasıdır. Bu yüzden o, balı hacamat şişesinde görse bile ondan tiksinmez; iyi bilir ki o şişe balı bozmaz. İnsan mizâcının ondan tiksinmesi, hacamat şişesinin yalnız kirli kan için yapılmış olmasından kaynaklanan kör cehâlete dayanır. Nitekim câhil kişi, kanın şişede bulunması sebebiyle tiksinti verdiğini sanır; bilmez ki kan özündeki bir nitelikten dolayı tiksindiricidir. O nitelik balda bulunmadığına göre balın şişede olması ona bu niteliği kazandırmaz; öyleyse ondan tiksinmek gerekmez. İşte halkın çoğunu etkisi altında bulunduran, bu yanlış kuruntudur. Mesela sen bir sözü halkın güven duyduğu birine isnad etsen, bâtıl dahi olsa o sözü kabul ederler. Şayet onu halkın güven duymadığı birine isnad etsen, onu hakikat bile olsa*

reddederler. Demek oluyor ki insanlar daima hakkı kişilerle tanır, kişileri hak ölçüsüyle tanımaz. Bu ise koyu bir sapıklıktır…"

Gazzâli böylece hak ve doğru olanın her nerede bulunursa bulunsun alınması gerektiğini ve ayrıca hakkın kişilerle değil, kişilerin hak ölçüsüyle tanınması gerektiğini vurgulamıştır. Yani yanlış görülen bir şeyin toptan reddedilmesine karşı çıkmış olmaktadır.

Ona göre toptan kabul de aynı ölçüde yanlış ve tehlikelidir. Bir görüş veya düşüncenin içinde bulunan doğru fikir ve görüşlere bakarak onun tümünü benimsemek de hakkı kişilerle tanımaktan kaynaklanır. Bunun da kabul edilmesi mümkün değildir.

b. GAZZÂLİ'NİN AHLAK ANLAYIŞINDA FAZİLETLER VE REZİLETLER

Gazzâli İslam filozoflarının savunduğu dört fazilet teorisini benimsemiş ve bu faziletleri onlar gibi tanımlamıştır. Fakat bu faziletlere bağlı diğer faziletlerin açıklanmasında, eğitimin ahlaka tesiri ve ahlak eğitiminin yöntemleri konusunda geleneksel dini ahlak ekolünün yöntemine bağlı kalmıştır. Diğer bir ifadeyle ahlaka ilişkin teorik çerçeveyi oluştururken felsefeden yararlanmış, onun pratiğe aktarılması düzeyinde ve Kur'an ve Sünnet'te yer verildiği ölçüde nasslardan ve onun yorumcularından yararlanmıştır. Ayrıca Gazzâli sırf ahlaki sayılabilecek faziletlerle yetinmeyip dini ve tasavvufi açıdan fazilet sayılan davranışlara da eserlerinde geniş ölçüde yer vermiştir.

"Mîzânu'l-Amel" adlı eserinde o öncelikle mutluluğun herkes tarafından talep edilen bir gaye olduğunu vurgular. Gazzâli mutlulukla iman arasındaki ilişkiye de dikkat çeker ve imanı talep etmemenin ahmaklık olacağını belirtir. Ahmak olarak nitelendirdiği insanları öldükten sonra dirilmeyi benimseyip benimsememelerine göre tasnif eder ve kısaca onların bu konudaki görüşlerine değinir. Ona göre mutluluğa erişebilmek için onun ne olduğunu, nasıl elde edileceğini, ona engel olan şeylerin neler olduğunu vs. bilmek ve bunun gereğini yapmak gerekir. Bilinmesi ve yapılması gereken yani haz ve elem veren şeyleri hem dünya hem de ahret mutluluğu açısından ayrı ayrı ele alır. Bunlara ilişkin bilginin bilgi düzeyini tahlil eder.

Mutluluğu elde edebilmek için gerekli olan bilgi aşamasına ilişkin tahlilinden sonra Gazzali amel konusuna geçer. O, amel ile yalnızca nefsani şehvetlerle mücadeleyi ve gazap gücüne hakim olmayı kastettiğini belirtir. Zira ona göre şehveti yok etmek gerçek manada özgür olmak demektir. Hatta bunu başaran kişinin sultan olduğunu söyler. Bununla ilgili olarak şu menkıbeyi aktarır:

"Bir zâhid sultanlardan birine 'benim mülküm seninkinden daha büyüktür' demiş. Sultan, 'Nasıl?' demiş. Zâhid: 'Senin kölesi olduğun benim kölemdir' demiş. Gazzali'ye göre

zahid burada sultanın şehvetinin kölesi olmasını, kendininse şehvetini yok etmiş olduğunu kastetmiş. Dolayısıyla Gazzali şehvetlerinin kölesi olan ve onu yok etmekten aciz olan kimselerin tabii olarak köle ve tutkun olduğunu savunmaktadır.

"Mîzân"da daha sonra Gazzâli nefsi temizleme, nefsin güçleri ve onun huylarından bahsetmektedir. Bu bölümde herkesin hakikati araştırma imkanına sahip olamayacağını bu nedenle bu tür insanların hakikati elde ettiğini düşündükleri bir kişi veya grubun söylediklerini hayata geçirebileceğini yani hayatını taklit yoluyla sürdürebileceğini söyler. İkinci bir sınıf insanın ise taklitle yetinmeyeceğini, araştırma yapması gerektiğini belirtir.

[اعْرِفْ نَفْسَكَ يَا إِنْسَانُ ، تَعْرِفْ رَبَّكَ]

وقال عليه السلام :

[أعرفكم بنفسه ، أعرفكم بربه]

وقال تعالى :

[وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ ، فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ]

تنبيهاً على تلازم الأمرين ، وأن نسيان أحدهما ، مع نسيان الآخر ؛ ولذلك قال تعالى :

[سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِى الْآفَاقِ ، وَفِى أَنْفُسِهِمْ]

وقال تعالى :

[وَفِى أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ]

وما أراد به ظاهر الجسد ؛ فإن ذلك تبصره البهائم ، فضلا عن الناس ،

وبالجملة : من جهل نفسه ، فهو بغيره أجهل .

ومن رحمة الله على عباده أن جمع فى شخص الإنسان ، على صغر حجمه من العجائب ، ما يكاد بوصفه يوازى عجائب كل العالم ، حتى كأنه نسخة مختصرة من هيأة العالم ، ليتوصل الإنسان بالتفكر فيها ، إلى العلم بالله عز وجل .

فإن قلت: فصف لى من أمر النفس جملة مشوقة إلى التفصيل ، إن لم تقدر على استقصاء القول فيه ، حذراً من التطويل .

فاعلم : أن للنفس الحيوانية بالجملة قوتين :

إحداهما : محركة .

والأخرى : مدركة .

والمحركة : قسمان :

باعثة .

ومباشرة للحركة .

فالمباشرة : للحركة هى القوة التى تنبعث فى الأعصاب والعضلات . ومن شأنها أن تشنج العضلات ، فتجذب الأوتار والرباطات المتصلة بالأعصاب ، إلى نحو جهة المبدأ ، أو ترخيها ، فتصير الأعصاب والرباطات إلى خلاف جهة المبدأ .

وهذه خادمة للمحركة الباعثة .

والمراد بالباعثة : القوة النزوعية الشوقية ، التى تبعث على الحركة مهما حصل فى الخيال ، صورة شىء مطلوب ، أو مهروب منه ، فتحمل القوة المباشرة للحركة على التحريك .

ولهذه الباعثة شعبتان :

شعبة تسمى شهوانية ، وهى تبعث على تحريك يقرِّب من الأشياء التى يعتقدها صاحبها ضرورية أو نافعة ، طلباً للذة .

والأخرى تسمى عضبية ، وهى قوة تبعث على تحريك يدفع به الشىء الذى يعتقد فيه أنه ضارأو مفسد ، طلباً للغلبة .

• • •

وأما المدركة : فقسمان :

ظاهرة .

وباطنة .

أما الظاهرة : فهى الحواس الخمس ، ولسنا نخوض فى تحقيقها ، وإن كان القول فى معرفة حقائقها طويلا جدًّا ، ولكن غرضنا ذكر الجملة .

وأما الباطنة : فخمسة :

الأولى : الخيالية ، وهى التى تبقى فيها صور الأشياء المحسوسة بعد غيبتها ؛ فإن صورة المرئى ، تبقى فى الخيال ، بعد تغميض العين .

فتلك القوةُ التى فيها انطبعت صورةُ المرئى ، تسمى (خيالية) وتسمى (حسا مشتركاً) إذ يبقى فيه أثر مدركات الحواس الخمس كلها .

الثانية : الحافظة لذلك ؛ فان ما يمسك الشخصُ به صورة الشىء ، غير ما يقبله به .

والشمع يمسك النقش بيبوسته ، ويقبله برطوبته .

والماء يقبله ولا يمسكه .

وهذه القوى – أعنى القابلة لمدركات الحواس الخمس ، والحافظة لها – فى التجويف الأول من مقدم الدماغ ، فهو مسكنها وبحلول آفة فيه ، تختل هذه القوى ، وعُرِفَ ذلك بعلم الطب .

الثالثة : القوة الوهمية وهى قوة مترتبة فى نهاية التجويف الأوسط من الدماغ ، يدرك معانى غير محسوسة من المحسوسات الجزئية ، كالقوة الحاكمة فى الشاة بأن الذئب مهروب عنه ، وأن الولد معطوف عليه .

الرابعة : الحافظة لهذه المعانى ، التى ليست محسوسة ، كما كانت الثانية حافظة للصور ، فهى حافظة للمعانى ، وتسمى (ذاكرة) ومسكنها التجويف المؤخر من الدماغ .

ولقد بقى الأوسط ، وهو مسكن القوة المفكرة ، وهى مرتبة بين خزانة الصور وخزانة المعانى .

وشأنها أن تركب بعض ما فى الخيال مع بعض ، وتفصل بعضها عن بعض ، بحسب الاختيار .

والعادة جارية بذكر هذا فى القوى المدركة .

والأولى أن تذكر فى جملة القوى المحركة ؛ إذ ليس إدراك شىء إلا بنوع حركة ، بتفصيل مركب ، وتركيب مفصل ، مما هو حاصل فى الخيال ، ولا يقدر على وضع شىء مستجد ليس هو موجوداً فى الخيال بحال ، إلا بمجرد التفصيل والتركيب .

* * *

وهذه القوى التى ذكرناها ، يشارك فيها الحيوان الإنسان ، إلا (المفكرة) فإن فى الحيوان شيئاً يقاربه ، يسمى (المتخيلة) ولا تنتهى قوته إلى حد قوة المتفكرة فى الإنسان .

* * *

وأما النفس الإنسانية ، من حيث هى إنسانية ، فتنقسم قواها إلى :

قوة عالمة .

وقوة عاملة .

وقد تسمى كل واحدة منهما عقلا ، ولكن على سبيل الاسم المشترك ، إذ العاملة سميت عقلا ؛ لكونها خادمة للعالمة ، موتمرة لها فيما ترسم .

فأما العاملة ، فهى قوة ومعنى للنفس ، هى مبدأ حركة بدن الإنسان إلى الأفعال المعينة الجزئية ، المختصة بالفكر والروية ، على

٢٠٤

ما تقتضيه القوة العالمة النظرية التى سنذكرها .

وينبغي أن تكون سائر قوى البدن ممنوعة مغلوبة دون هذه القوى العملية بحيث لا تنفعل هذه القوى عنها .

وتلك القوى كلها تسكن وتتحرك بحسب تأديب هذه القوة وإشارتها .

فإن صارت مقهورة ، حدثت فيها هيئات انقيادية للشهوات ، تسمى تلك الهيئات أخلاقاً رديئة .

وإن كانت متسلطة حصلت لها هيئة استيلائية تسمى فضيلة وخلقا حسناً ،

ولا يبعد أن يجعل الخُلق اسماً لما يحصل فى سائر الشهوات والقوى ، من الانقياد والتأدب .

وبالجملة : لا يبعد أن يكون الخلق واحداً ، وله نسبتان :

إذ هيئة الاستيلاء من هذه القوة ، يلازمها هيأة الانقياد من سائر القوى ، وهو المراد بالخلق المحمود .

وبالجملة : فالنفس أعز من أن تدرك بالحواس الخمس ، بل تدرك بالعقل ، أو يستدل عليها بآثارها وأفعالها .

ولها نسبتان :

نسبة إلى الجنبة التى تحتها .

ونسبة إلى الجنبة التى فوقها .

ولها بحسب كل جنبة قوة ، بها تنتظم العلاقة بينها ، وبين تلك الجنبة .

فهذه القوة العملية هى القوة التى لها بالقياس إلى الجنبة التى دونها ، وهى البدن ، وتدبيره وسياسته .

٢٠٥

وأما القوة العالمة النظرية : التى سنذكرها، فهى لها بالقياس إلى الجنبة التى فوقها لتنفعل وتستفيد منها .

أعنى بالجنبة الملائكة الموكلة بالنفوس الإنسانية ، لإفاضة العلوم عليها ، فإن العلوم إنما تحصل فيها من الله تعالى ، بواسطة ، قال الله تعالى :

[وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلاَّ وَحْياً ، أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ، أَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً]

فكأن للنفس منا وجهين :

وجه إلى البدن ، ويجب أن يكون هذا الوجه مستولياً غير قابل البتة ، ولا منفعل عن عوارض البدن وشهواته .

ووجه إلى الجنبة الشريفة العالية . ويجب أن يكون هذا الوجه دائم القبول عما هنالك ، مستمداً التأثير ؛ فإنها مهبط أسباب سعادته .

وهذه القوة النظرية العالمة ، هى التى من شأنها أن تتلقى المعانى الكلية المجردة عن العوارض التى تجعلها محسوسة جزئية ، كما ذكرنا معنى الكلى فى كتاب معيار العلم (١) .

* * *

ثم هذه القوة بالنسبة إلى العلوم التى تحصل فيها ، على ثلاث مراتب :

أولاها : كنسبة حال الطفل إلى الكتابة ؛ فإن الطفل فيه قوة للكتابة ، ولكن قوة بعيدة عن الفعل ، فكذا قوة العلم له .

(١) يفيد أن كتاب (معيار العلم) مؤلف قبل كتاب (ميزان العمل) .

Nefsin güçlerinin ne olduklarını ve görevlerini açıkladıktan sonra Gazzâli nefsin güçlerinin birbiriyle ilişkilerini ele alır. Gazzali'ye göre mutluluğa erişmek için gerekli olan teorik ilmi elde ederek ulaşılacak en üst nokta marifetullahtır. Fakat bir de pratiğe dönük olan ilim vardır. O da nefsi tanımaktır. Ona göre nefsi tanımak kişinin kendi hevasıyla mücadelesi ve savaşı anlamına gelir ki Gazzali "Mîzân" adlı eserinin büyük kısmının bununla ilgili

olduğunu bildirmektedir. Sonra aile yönetimi, daha sonra ise devlet yönetimine dair bilgi gelmektedir.

Gazzali'nin bu eserinde ahlaki davranışların ilkesi konumundaki nefsin güçlerinin tıpkı filozoflarda olduğu gibi akıl, şehvet ve öfke güçleri olduğu görülmektedir. Bu güçlerle ilgili geniş bilgiler veren Gazzali daha sonra ahlakın değişip değişmeyeceği hususu üzerinde durur.

Gazzali daha sonra filozofların geleneksel olarak savundukları dört fazileti açıklamaya koyulur. Ona göre faziletlerin anası dörttür. Hikmet, şecaat, iffet ve adalet.

BU ÜNİTEDE BAŞVURULAN VE YARARLANILABİLECEK KAYNAKLAR

1. İmam Gazali, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, I – IV, İstanbul, 1974, Bedir Yayınevi.
2. Gazzâlî, Mîzânu'l-'Amel, Mısır, 1964, Dâru'l-Maârif.
3. Gazzâlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, Beyrut, 1990, Dâru İhyâi'l-Ulûm.
4. Mustafa Çağrıcı, İslam Düşüncesinde Ahlak, İstanbul, 2006.
5. İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, Ankara, 1964, A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları.
6. Zeki Mübârek, Ahlâk 'İnde'l-Gazzâlî, Beyrut, 1988, Dâru'l-Ceyl.